

TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET – TÖRTÉNETI TUDAT – TÖRTÉNETTUDOMÁNY

KULCSÁR PÉTER
Miskolci Egyetem,

Magyar Középkori, Koraújkori és a Történelem Segédtudományai Tanszék

A történelem fogalmának kifejezésére az európai nyelvekben használatos görög eredetű szó, a *história* a XVIII. század előtt sokkal bővebb tartalmú volt, mint a mi „történelem” szavunk. Sokszor eredeti jelentésében, „tudakolás, kutatás, tapasztalás, elbeszélés” értelemben használták; így van tehát „*historia naturalis*”, „*historia plantarum, animalium*”. Ezt tartja mindmáig az „*histoire naturelle*”, „*natural history*”, „*Naturgeschichte*” kifejezés. Sajátképpen történelmet csak abban az esetben jelentett, ha a kutatás, az elbeszélés a múltban viselt dolgokra („*historia rerum gestarum*”) irányult. Azonban ez esetben is hármas jelentést hordozott, és hordoz ma is. Jelenti a múlt eseményeinek folyamatát, jelenti az erre irányuló kutatást, vagyis a történettudományt és az ezt megtestesítő történetírói tevékenységet, jelenti harmadrészt a kutatás eredményét tartalmazó írásművet.

A pontosabb értelmezésre első ízben Gerhard Vossius tett javaslatot 1623-ban, aki azt ajánlotta, hogy a *historia* szót használjuk a folyamat jelölésére, a vele foglalkozó tudományt pedig jelölje a *historice* főnév.¹ Javaslata nem talált meghallgatásra. Egy névtelen elméletíró a XVII. század közepén nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a *historia* szó alatt nemcsak a *res gestae*, hanem a *narratio* és *explanatio* is értendő.² A helyzet azóta sem változott, és ma is csak a szövegösszefüggés árulja el, hogy a „Magyarország története” kifejezés egy múltbeli eseménysort vagy egy kézzel megfogható kötetet takar-e. Hasonlóképpen tisztázatlanok (több értelemben használatosak) az alárendelt terminusok, és még inkább a közöttük levő összefüggések.

¹ *Ars historica, sive de historiae et historices natura historiaeque scribendae praeceptis commentatio*, Lugduni Batavorum 1623

² *Praecognitorum historicorum epitome*, ed. Paulus Gentzner, Itinerarium, Lipsiae 1661, Appendix

Azt hiszem, hiúság lenne rendteremtésre vállalkozni. De az talán megbocsátható, ha ismertetem a magam elképzelését.

A történettudomány a történés tudománya, vagyis a történések szerkezetének a vizsgálata, ezek egymáshoz és a világ más jelenségeihez való viszonyítása.

Történés alatt egy jelenség időben végbemenő lényeges változását értem, olyan változását, amely annak minőségére, a többivel való kapcsolatára maradandó, következményeiben továbbélő hatást gyakorol. A hatás ténye természetesen csak utólag állapítható meg, ezért a történés magától értetődően múltbeli. A következő történés a jelenséget már változott állapotában éri. A történések egymásra épülő sora a *történet*. A világ minden jelensége változik, következésképp minden jelenségnek van története. A sajátképpen történettudomány a társadalom jelenségeinek a történetével foglalkozik.

A múltbeli történés a jelenben mint következményeiben megfogható, vizsgálható *történeti tény* létezik. A történettudomány első feladata a történés tényszerűségének (megtörtént voltának) és a tény történetiségének (maradandó jelentőségének) megállapítása. Az a tény, amely e vizsgálódás eredményeképpen valósnak és jelentősnek bizonyul, adattá s mint ilyen a tudomány elemévé válik. Tény minden, ami a múltban objektíve létrejött, vagy ha szubjektíve jött létre, objektíválódott és fennmaradt, vagyis az apparátus segítségével megragadható. *Adat* minden, ami a miriádnyi tény közül egy történés és a történet szempontjából fontos. Tehát a történettudomány maga állítja elő elemi részecskéit, az adatokat.

A történettudomány három komponensből áll:

- a tényanyag (a múltban keletkezett tények tömege), amelyet
- a kutató a jelen társadalom által megszabott kritériumrendszer értékrendje szerint
- a jelen kor által megengedett tudományos apparátus (szervezet, módszer, eszköz) segítségével értékkel, és adatsorrá formálva rendszerbe, azaz műbe foglal. A történeti mű – az írás megjelenése óta a historiográfia – a történettudomány létformája.

A mindennapi szóhasználat olyan írásokat is a történetírás kategóriájába sorol, amelyek genetikusan idegenek attól. Ennek az az oka, hogy a tényeket

örző írások az idők folyamán közös nevezőre kerültek, függetlenül attól, hogy milyen funkciót tölthettek be keletkezésük idején. Manapság a múltban keletkezett dokumentumoknak mindegyike használható forrásként, miközben a hajdani historiográfia produktumai is csak forrásként használhatók. Gyakorlatilag csakugyan nincs különbség Caesar *Emlékiratai* és Tacitus *Évkönyvei* között, jóllehet az egyik mint politikus és katona vette kezébe a stílust, a másik pedig a történelmet mozgató erőket próbálta meg kifürkészni. *A történetírás keretei közé azt a művet sorolom, amelynek célja, hogy a múlt történéseit egy egységes minőségű egészbe illessze bele, megállapítsa a köztük levő összefüggéseket.* Ha tehát a fentebb említett együttthatók bármelyike hiányzik vagy más minőségű, nem beszélhetünk történetírásról. A vizsgálódás mégsem szorítkozhat kizárólag a szakirodalomra. Egyik-másik alkotóelem bármely írásműben jelen lehet. Mi több, mindaddig, míg a történelemfilozófia – a konkrét eseményektől elvonatkoztatott elmélet – ki nem vált a filozófia illetve a történettudomány egészéből, nagyjában a XVIII. századig, a társadalomnak a történelemre vonatkozó nézeteit teljesebben és markánsabban fogalmazták meg a filozófusok és a filozófiai magasságú irodalom művelői, Mózes, Platón, Cicero, Pál apostol, Ágoston, Dante, Shakespeare, mint a hivatásos történészek. A *De civitate Dei*ben vagy a *IV. Henrik*ben sokkal több a megragadható történetfilozófiai elem, sőt eszmefuttatás, mint akármelyik krónikában. És mert ezek az alkotók nem tudós szakírók, szavuk nem a vájt fülűeknek szól, hanem a széles publikumnak. Azok az eszmék, amelyek a szószéken vagy a Globe színpadán megfogalmazódnak, a legszelebb rétegek fülében sem csenghetnek idegenül.

A három fent megjelölt tényező egyike sem létezik önmagában, legalábbis nem abban a minőségben, amelyben az együttes részeként. Hasonlatképpen egy háromszögre gondolhatunk, amelynek minden oldala a másik kettő által meghatározva létezik, jóllehet külső pontokhoz képest azoktól függetlenül is. A tények halmaza nem történeti tényanyag, ha nincs feldolgozva tudományos módszerrel és rendezve egységes szemlélet szerint; a módszer a tények meghatározott szemléletet kifejező feltárásából, válogatásából, értékeléséből áll; szemlélet csak módszeresen feldolgozott adatanyagban nyilvánul meg. A történetírást tehát nem a három komponens összege, hanem korrelációja adja.

Ezek a komponensek a rendszeren belül minden időben ugyanazt a helyet foglalták el és ugyanazt a funkciót töltötték be, mint ma. A történettudomány nyilvánvalóan a fajfenntartás ösztöne hívta életre és tartja életben: annak megérzése vagy megértése, hogy az ember mint természeti és társadalmi lény csak akkor élhet meg, ha alkalmazkodik tér- és időbeli környezetéhez, aminek feltétele a megismerés. A térbeli környezet megismerésére irányuló ösztönös kíváncsiság keltette életre a természettudományokat és a társadalomtudományokat. Az időbeli környezet földeitése a történettudomány feladata. Az emberiség múltra irányuló érdeklődése tehát elsődlegesen biológiai és csak erre települő másodlagossággal társadalmi jelenség, alapvetően ösztönös és csak az ösztön tudatosulásának mértékéig tudatos szükséglet. A térbeli tájékozódásra irányuló törekvés minden állatnál és a néhány napos csecsemőnél is felismerhető, primitívebb formájában a növény is mutatja. Az időbeli környezet megismerésére való igyekezet kevésbé szembeszökő, csak eredményeiben mutatható ki. Az állatnál meglétét bizonyítják az ösztönök és a feltételes reflexek, amelyek a múltban szerzett tapasztalatok kumulálásáról tanúskodnak. Nos, amikor az ember kizárólagosan természeti lényből részben társadalmi lényé, állatból *homo sapiens*szé válik, ösztöne részben tudattá alakul, a faj emlékezete részben történeti tudattá fejlődik. Hogy az emberiség (mindaddig) fennmaradt, egymagában is bizonyítja, hogy mindig bírt annyi és olyan ismerettel többek között a múltjáról is, amennyi és amilyen létezéséhez szükséges volt. Ezek szerint történettudomány – írva vagy íratlanul – mindig is volt, és száz százaléig teljesítette feladatát. Szükségképpen megvoltak tehát és teljes értékűek voltak alkatrészei is.

Ezzel akár le is zárhatnám a fejtegetést. Csakhogy éppen a fentiek figyelmeztetnek arra, hogy a probléma általánosságban való fölvetése értelmetlen, és csak akkor jogos, ha kiinduló pontja maga a mai társadalom, amelynek környezetét – ez esetben időbeli előzményeit – szándékozik feltárni. „Abszolút”-nak tehát a mai állapotot kell tekintenünk, és a múlthoz mint relatívhoz, mint előzményhez ebből kell közelítenünk. Erről az állásponttól indulva már elvárható, hogy időben visszafelé haladva mind az egészre, mind a részletekre egyre kisebb relatív értékeket kapjunk. Ennek a relatív értéksornak a rekonstruálása állítja elénk azt a folyamatot, amelynek során a történettudomány mai tartalmával megtelt. Ez a folyamat

természetesen emelkedő tendenciájú. Ilyen értelemben beszélhetünk a szakma fejlődéséről.

A komponensek mozgása szakadatlan változásban tartja az egész diszciplínát. A szemlélet koronként módosul. A módszerek napról napra avulnak, tökéletesednek, születnek. Az adatok szaporodnak, de fogynak is: újak keletkeznek, régiek a felszínre kerülnek, mások feledésbe merülnek, vagy jelentőségük súlya módosul. Az egyik komponens mozgása a többire is átterjed, mégpedig egyrészt a közvetlen érintkezés, másrészt a világ más összetevőire gyakorolt és onnan hosszabb-rövidebb úton visszaverődő hatás révén. Egy háború nemcsak tényanyaggal szolgál a történész számára, hanem érzelem- és gondolatvilágát is befolyásolja, kutatói eszköztárát sem hagyja érintetlenül. A szemlélet nem közömbös a módszerre: bizonyos metódusok csak meghatározott szemlélet talaján használhatók. (Például a kinyilatkoztatás mint az adatgyűjtés eszköze csak a biblikus szellemisséggel együtt alkalmazható.) A módszer, az eszköztár jórészt megszabja a feldolgozható tények körét, a munka eredményét. És így tovább. Az egyes faktorok a többitől független mozgásra is képesek. Hajdani tények nemcsak módszeres kutatómunka során kerülhetnek elő, hanem egy építkezésnél, a történettudomány szempontjából véletlenül is, mint ahogy mások ugyanígy elvesznek. Az sem megy ritkaságszámba, hogy más területen kifejlesztett eszközt a historiográfus is alkalmaz. A kritériumrendszert kívülről a világnézet szabja meg.

A társadalom aktuális célja felé, a valóság átalakítására törekedve, erre a valóságra mint bázisra támaszkodik. A valóság egésze azonban egyetemlegesen sohasem játszik szerepet, mert az emberi tevékenység sem irányul az egészre egyszerre. A társadalom a tudománytól többek között azt is elvárja, hogy megjelölje a valóságnak ama pontjait, amelyekre az aktuális cél elérésére irányuló tevékenysége során támaszkodhat. A cél terjedelme térben és időben széles skálájú lehet, a kis közösség napi gondjaitól az emberiség évezredek problémáig terjedhet. Mégis, egy adott társadalmi rendszer esetében meghatározhatók tevékenységének fő irányai, az az egyetemes ideál, amelynek megvalósítására általánosságban törekszik, és ezzel együtt az a mód, az a stílus is, amellyel a célt megközelíti. Ennek megfelelően körülhatárolható az objektív valósággal mint alappal szemben támasztott igényeinek köre, ennek függvényeként az a követelményrendszer, amelyet a tudomány elé állít. Ez a rendszer a

világnézet. A világnézet jelöli ki a valóságnak azon területeit, amelyeket a tudománynak vizsgálnia kell, megszabja a vizsgálódás célját, fő irányát, alapvető szempontjait, általában követendő módszereit és voltaképpen eredményét is, hiszen ha a kutatás más konklúzióval zárul, mint amelyre szükség van, akkor a társadalom az elért eredményt nem teszi magáévá, a tudományos alkotást, esetleg magát a tudóst vagy akár az egész diszciplínát is fölöslegesnek, károsnak ítéli. A tudományok története nem egy példával bizonyítja ezt.

Az a kormányzó hatalom, amelyet a világnézet a tudomány felett általánosságban gyakorol, az egyes tudományágak területén egy-egy szemléletmódban konkretizálódik. Így a természettudományokban természetszemléletről, a társadalomtudományokban társadalomszemléletről, a történeti tudományokban történelemszemléletről beszélünk. A *történelemszemlélet* összefoglalja azokat a követelményeket, amelyeket a társadalom a történelemmel – a múltban lejátszódott folyamattal – és a történetírással – a jelenben folyó tevékenységgel – szemben állít. A társadalom a múlt a jövő érdekében támaszkodik, azt csak annyira tartja a magáénak, amennyire a cél eléréséhez szükséges. Ezért a múltból csak bizonyos mozzanatok iránt érdeklődik, másokra nincs figyelemmel. Hogy a múlt tömegéből mi a történelem, azt a társadalmi cél szabja meg. Ebben a megközelítésben a történelemszemlélet értékrendszer, amely a múlt jelenségeinek kvalifikálására szolgál, és amelynek a segítségével kiválogatható ezekből az értékes, a hasznosítható elem.

Minthogy a történelemszemlélet egy a világnézet vetületei közül, a többi szemléletmóddal való strukturális azonossága szükségszerű. A világnézet a szemlélet pórázán úgy vezeti az egyes tudományokat, hogy azok egymástól való függetlenségük, eltérő anyaguk, más módszerük ellenére összhangban mozogjanak a társadalmi cél felé, és ne hozzanak egymással fundamentálisan, elvileg, ideológiailag ellenkező eredményt. Más megközelítésben viszont a világnézet tekinthető a természetszemlélet, a társadalomszemlélet és a történelemszemlélet összegének. (Egyéb összetevőktől, mint művészet, erkölcs ezúttal eltekintek.) Következésképp létrehozásában nemcsak a társadalom tevékenysége, szándéka játszik közre, hanem a tudomány is, az ennek birtokában levő adatanyag mennyisége és minősége, az alkalmazható eljárások jellege, nívója, hatékonysága. E kétoldalú megkötöttség teszi a világnézetet alkalmassá arra, hogy a társadalmi tevékenységet a realitások tudományosan föltérképezett talajához

kösse, ne engedje, hogy a társadalmi célok hiú vágyálmok legyenek, másrészt viszont ugyanez a világnézet szorítja a tudományokat szigorúan a társadalmi cél által meghúzott korlátok közé, és nem engedi, hogy öncélúvá váljanak, saját útjukon haladva eltérjenek a társadalmi tevékenység általános irányától, tehát egymástól is.

Amikor tehát történelemszemléletről beszélek, egy meglehetősen bonyolult fogalomkomplexumra gondolok. *Történelemszemléletnek a múltra irányított világnézetet nevezem, azt az értékrendszert, amely a múltból kiválogatja a jövő építésére alkalmas anyagot.* A történettudományban a szemlélet a világnézetet képviseli, és azokat a követelményeket foglalja össze, amelyeket a társadalom a történetírás elé állít. A kutatónak nem kell minduntalan állást foglalnia, megoldást keresnie az alapvető kérdésekben, mert a szemléletben konkretizálódott világnézet e kérdésekre eleve megadja a választ. Még hozzá olyan választ ad, amely magában foglalja mindazokat a tapasztalatokat is, amelyeket az adott társadalom korábbi egész tevékenysége során szerzett. Így tehát a szemlélet jóvoltából a történetíró a társadalom- és természettudományok valamennyi lényeges tapasztalatának is a birtokába jut, azokkal garantáltan együtt mozog. Kizárt dolog – például –, hogy egy társadalom, amely a természet változásait materiális okokra vezeti vissza, a történelemben felsőbb szellem által irányított folyamatot lásson.

A világnézet változása az egész történettudomány gyökeres változását idézi elő. Az említett komponensek közül ilyen mélyreható változást – úgy látszik – csak a szemlélet képes előidézni. Legalábbis a másik kettő esetében erre eddig nem volt példa. Még nem fordult elő, hogy a meglevőhöz képest számottevő mennyiségű és más tartalmú tény bukkant volna elő hirtelen, és a módszerekkel sem történt hasonló. Új tények felszínre kerülése, egy-egy elméleti vagy technikai novum indokolhatja az egyszer már feldolgozott téma ismételt megtárgyalását, de a szemléletben bekövetkezett fordulat sürgetően követeli ezt, és ehhez a korábbi szakirodalom termékei csak adataik, módszereik egy részével, csak mint források nyújthatnak segítséget. A tények új értékrendszerbe kerülve új megvilágítást kapnak, korábban elhanyagolhatók adattá válnak, és viszont. Különböző ideológiai rendszerek együttélése esetén az egyikben létrejött mű nem teszi fölöslegessé a másik számára ugyanazon tárgy kitűzését, sőt, a

szükségképpen folyó ideológiai harc követeli is. Eközben maga az elavult szemlélet is feldolgozandó tényné minősül vissza.

A történettudomány gyökeres átalakítására tehát csak a történelemszemlélet képes. Ez a történetírás lelke, társadalmi lényege. Ugyanazokat az adatokat, ugyanazokat a kutatási eljárásokat különböző világnézetű írók alkalmazhatják, de az azonos szemlélet feltétlenül azonos eszmei bázist mutat. Ezért a történeti mű legtörekenyebb, legromlandóbb része a szemlélet. Egy adat, ha valós, évezredek át változatlanul jelenik meg. A módszerek meglehetősen lassan alakulhatnak, némelyik több száz évet is megél. Az e tényezőkben bekövetkezett változás a belső arányok eltolódásához, a többiek átformálódásához vezet, és így a diszciplínán belül állandó az öntörvényű feszültség, a mozgás. A szemlélet azonban ennek során csak lényegtelen módosulásokra képes, mert a világnézet kereteit – annak része lévén – nem hághatja át. A feszültség ilyenformán fokozódhat, a tudományos módszerek segítségével felszínre hozott adatok egyre kevésbé hajlandók beleilleszkedni a szemlélet által megkötött rendszerbe, és a tudomány eredményei repesztgetik a világnézet falait. A történettudomány a maga módján hozzájárul ahhoz, hogy végül is bekövetkezzék a világnézet forradalma. Ez a forradalom hozza a szemléletet és vele az egész tudományt teljesen új állapotba. Így keletkeznek azok a hatalmas és hirtelen megrázkódtatások, amelyek a historiográfia történetében megfigyelhetők, amelyek a belső fejlődésből nem következnek. Ezek eredményeként új vágányra áll át, és a belső fejlődés most ezen a vonalon indul ismét. Az új vonal a régivel lényeges ponton nem érintkezik, az ilyen váltás két oldalán álló művek nincsenek oksági viszonyban egymással. Eusebius nem tekinthető Tacitus utódának, következményének, fejlettebb vagy elkorcsosult változatának, mint ahogy nincs kauzális összefüggés Eusebius és Macchiavelli, Machiavelli és Carion, Carion és Spengler között sem. A váltás legfőbb mozzanata az értékrend, a társadalmi követelményrendszer átalakulása, mely új értékrendben a relatív értéksor, immár egy más abszolúthoz való viszonyban, ismét előlről indul. A történetírás története tehát nem egyetlen, hanem több egymásra következő (időben sokszor sokáig együtt futó) és egymástól minőségileg különböző folyamatból tevődik össze. Ezek a periódusok önmagukban zártak és teljesekek, a különböző periódusokban keletkezett művek nem hasonlíthatók össze, mert nem ugyanannak a társadalmi ideálnak a hatása alatt születtek, nem ugyanannak az abszolútumnak a relatívumai.

Ami a változáson belül mégis változatlan, és lehetővé teszi, hogy a történetírást egységként kezeljük, tartalmukban, formájukban egymásra alig emlékeztető írásokat e kategóriába soroljunk, és egyáltalán, a diszciplína megszakítatlan történetéről akár az írásbeliség elé is visszanyúló távlatokban beszéljünk, az egyrészt az egésznek mindvégig azonos funkciója, a létező társadalom időbeli környezetének földerítése, másrészt a komponensek egymás közötti viszonyának, vagyis a belső szerkezetnek fentebb kimutatott állandósága, harmadrészt a komponensek és a külvilág kapcsolatának változatlansága: az adatanyag mindig a múltbeli, a módszer mindig a jelenbeli gyakorlat, a szemlélet mindig a jelenbeli elmélet vetülete.

A történettudomány belső fejlődése a fentiek szerint csak egy-egy perióduson belül valósul meg, mert csak itt helyezkednek el azonos minőségű értékek. Ha a kutatást az egészre akarjuk kiterjeszteni, az adatbázis gyarapodásának, a metódus hatékonyabbá válásának konstatálása mellett a szemléletmódokat, az értékrendeket kell egymáshoz viszonyítanunk, a váltások milyenségét kell figyelembe vennünk. Abszolútnak természetesen ezúttal is a sajátunkat tekintjük, a korábbi értékrendek értékrendje csak ehhez viszonyítva állítható fel, aszerint, hogy többé vagy kevésbé tartalmazzák-e a mienk princípiumait.

A történettudomány társadalmi produktum, megjelenési formája, a történetírás azonban csak összességében az, konkrétan és darabonként egyéni alkotásokban valósul meg. A mai kutató egy régi kor történelemszemléletét nem tanulmányozhatja direkte, csak egyes művek állnak a rendelkezésére. Az egészre ezek összességének a tanulmányozása segítségével következtethet. Ezért fontosnak tartom meghatározni azt a minőségi különbséget, amelyet e tekintetben az egész és a rész között látok, és amellyel a részek összegezésekor számolni kell. Az egyes művekben nem a társadalom követelményrendszere, hanem az egyén felfogása mutatkozik meg. Ezt az egyéni történelemszemléletet – a fogalmak tisztasága érdekében – *történelemfelfogásnak* nevezem. Ennek alkotója és hordozója tehát az egyén, az író. A társadalomhoz az ő közvetítésével kötődik, a korszellem mellett az egyéni meghatározottság (társadalmi helyzet, vallás, nemzetiség, életszemlélet, temperamentum, jellem, műveltség, intelligencia) is szerepet

játszik benne, és a kettő között – csaknem mindig – az értelmiség különös általánossága. Ezért az azonos korban, azonos társadalmi körülmények között működő íróknak, sőt ugyanazon személy különböző korszakainak történelemfelfogása szükségképpen, akár feltűnően is eltérő lehet, míg viszont térben, időben és társadalmi helyzetben távol állók között is felbukkannak azonos momentumok. A történelemfelfogás annak a roppant bonyolult viszonynak a függvénye, amely az egyént a közösséghez (és nem is egyhez), ennek közvetítésével a társadalomhoz és ezen keresztül az emberiséghez fűzi. Az egyénnek saját világnézete, tehát saját történelemszemlélete nem lehet, hiszen saját társadalmi célja sincs. E tekintetben ki van szolgáltatva az őt hordozó közösségnek. Márpedig a történettudomány és a közösség történeti tudatvilága között kevés a közvetlenül érintkező pont.

A történettudomány a világ (a múlt) jelenségeire irányul, ezeket kívánja igazolt ismereteket tartalmazó rendszerbe foglalni, magát a társadalmat mint e jelenségek egyikét fogja fel. Tárgya a történelem, a társadalom létrejöttének, alakulásának történésekben megmutatkozó, időben elhelyezkedő rendje. Ezzel szemben a *történeti tudat* a társadalmi tudat része. Tárgya a jelen társadalom, a közösség létezésének aktuális rendje, a történelemre csak mint ennek előzményére, okára van figyelemmel. A történettudományból csak a társadalmi tudattartalom egészével direkt kapcsolatba hozható részleteket teszi magáévá, és ezeket úgy alakítja át, hogy a gyakorlatban felhasználhatók legyenek. A történeti tudat hordozója a közösség, ezért az arra jellemző általános meghatározók dominálnak benne. Megjelenik minden olyan szinten és kapcsolatban, amelyen a közösség az emberiséghez viszonyul. Az egyénnek saját történeti tudata nincsen, a történetírónak sincs, a múltról csak azzal az ismerettel rendelkezik, amelyet a közösség neki (szóban, írásban) átadott, részese azonban minden szinten és minden kapcsolatban minden olyan közösség történeti tudatának, amelynek maga is tagja, és ez alkalmakként igen bonyolult szituációt eredményezhet.

A történeti tudat, mint a társadalmi tudat része, közelebb áll ennek más formáihoz, mint magához a történettudományhoz, ezért ennek eredményeit kis részben veszi át közvetlenül, a közvetítő szerep oroszlánrésze más tudatformáknak jut. Egy közösségnek a múltra vonatkozó ismereteit és véleményét nagyobb mértékben szabja meg a szépirodalom, a képzőművészet, az oktatás, a politika, a tömegkommunikáció, mint a

történeti szakirodalom. Ezek a tudomány eredményeit önmagukon átszűrve közvetítik, annak diktátumát felülvizsgálják, szemléletén, adatain módosítanak, értékrendjét másokkal összehangolják, így egyrészt társadalmilag hatékony, gyakorlatilag alkalmazható anyaggá gyúrnak, másrészt viszont az átadó közeg időbeli késést, szemléleti torzulást okoz. A történeti tudatvilágnak mindig vannak olyan mozzanatai, amelyeket a szakember túlhaladottnak, hamisnak minősít, mindig vannak benne anakronisztikus szemléleti elemek, olyan megállapítások, amelyeket a tudomány még egy előzőleg uralkodó szemlélet utasítására alakított ki. Ezért a történeti tudatvilág tudományosan és ideológiailag sohasem egynemű. A historikusé sem lehet ilyen.³

A történeti tudat a társadalom múltban folytatott gyakorlatának az elméleti lecsapódása, úgy tartozik tehát a társadalmi tudathoz, mint a gyakorlat múltja a jelenéhez, organikusan és elválaszthatatlanul. Innen a benne föllelhető anakronizmus: pontosan annyi, amennyi a gyakorlatban; az ősi és a modern ugyanúgy él benne egymás mellett, mint a kapa és a számítógép a köznapi életben.

A történeti tudat tulajdonosa az azonos etnikum, nyelv, múlt, hagyományvilág, kultúra, vallás kötelékével összefűzött, azonos körülmények között együtt élő emberek által alkotott közösség, a falu, a törzs, a nép, amelyben az egyének közötti kapcsolat funkcionális jellegű. Ez a közösség a populáció jegyeit viseli magán, legfőbb összetartó ereje az egyes ember fizikai gyengesége, mely alkalmatlanná teszi arra, hogy a természetben egyedül is megálljon a lábán. A történettudomány alkotója a fentiekén túl és fölött egy politikai kötelékek által összetartott magasabb

³ A világnézet nem póráz, hanem iránytű, mint a törvény. A Tízparancsolatnak nem az a dolga, hogy mindenki számára kötelező érvényű utasításokat adjon. Ha ez volna, az Úr, bizony, csúfos kudarcot vallott volna vele, hiszen az elmúlt ezredévek alatt nem volt perc, amikor valahol valaki meg ne szegte volna egyik-másik pontját, és még csak azt sem mondhatjuk, hogy idő jártával egyre többen alkalmazkodtak hozzá. A Tízparancsolat normarendszer, amely arra szolgál, hogy az emberi cselekvést minősíteni lehessen. A méterrúd sem arra való, hogy minden hozzá illesztett tárgy 1 méter legyen. A világnézet mércét állít fel, amelyhez képest a tevékenységet a társadalmi haszon szempontjából értékelni lehet. A világnézet egyik feladata az egyének és közösségek egy célra irányítása, ezzel a társadalom összetartása, egy azonos értékrendbe való tömörítése. Aki a csoportból kilóg, az a világnézet tükrében haszontalannak, netalán erkölcstelennek látszik. De ettől még kilóghat.

egység, a társadalom, az ország, a nemzet, amelynek tagjai érdekviszonyok szerint rendeződnek osztályokba, rétegekbe, csoportokba. A történeti tudat tehát olyan távolságban fekszik a történettudománytól, amilyen távol van a közösség a társadalomtól. Általánosságban elmondható, hogy a messzi régiségben a kettő még egybeesik, a későbbiekben a viszony bonyolultabbá válik.

Ha tehát egy adott korszak történelemszemléletére vagyunk kíváncsiak, a korban kimutatható egyéni történelemfelfogásokat kell egymásra vetítenünk. Az egyesek között lehetnek markáns különbségek – hiszen például a legfőbb mozgatót az egyik Istenben, a másik a véletlenben, a harmadik az emberi tevékenységben látja –, de ha az egymásra vetített nézetek sarkpontjait kitűzzük, a szélek ki fogják jelölni azt a területet, amelynek a határait azokban az időkben senki sem léphette túl. Ez lesz a vizsgált korszak történelemszemlélete. És ennek egybe kell vágnia a világnézet múltra eső vetületével.